

Anlambilim, Söz-dizimi ve Rabıtaya Dair Yeni Bir Kabul: Kutbüddin er-Râzî et-Tahtânî'nin *Levâmiu'l-esrâr*'daki Atomik Önermeleri Tahlili Üzerine Notlar*

Dustin D. Klinger**

Tercüme: Sacide Ataş***

Öz: Mantık ilminde Kutbüddin er-Râzî bariz bir şekilde katı bir İbn Sînâcıydı. Ancak Urmevî'nin mantık eseri *Metâliu'l-en-vâr'a* yazdığı ve oldukça etkili olan şerhinde Kutbüddin er-Râzî, açıkça İbn Sînâ'yı eleştirir ve atomik önermeleri tuhaf bir tahlile tabi tutar. Yalnızca iki yazmada bulunan sonraki eklemeler bize gösteriyor ki Kutbüddin er-Râzî'nin, atomik önermelere dair yapılan geleneksel anlam ve söz-dizim açıklamalarıyla başı dertteydi. Ona göre bu açıklamalardaki esas problem karmaşık rabıta anlayışıydı. "A B'dir" şeklindeki atomik önermelerde rabıta, B'nin A'ya yüklendiğini belirten kelimedir. (İngilizcede *is*, Yunancada *esti*, Arapçada ise genellikle ifade edilmez.) İbn Sînâ, Aristoteles'in estisinin Arapça bir karşılığının bulunmaması nedeniyle, Arapça bir zamir olan hüvenin atomik önermenin kalıbının tamamlanabilmesi için kullanılması gerektiğini iddia etmiştir ("Çim hüve bâ" gibi). Kutbüddin er-Râzî ise, bunun birçok açıdan hatalı olduğunu düşünmektedir. Yapılan hatayı daha da belirgin kılmak için, önermenin yüklemleme nispetini önermenin hükümden ayırarak yüklem için birleşik bir doymamışlık kavramı üretir ve bir hükmi nispet açıklamasında bulunur. Bu tuhaf tahlilin sonucunda ise Aristoteles'in *secundum adiacens* ve *tertium adiacens* arasında yaptığı ayrım yeniden yorumlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Kutbüddin er-Râzî el-Tahtânî, *Levâmiu'l-esrâr*, Arapça mantık, yükleme, *haml*, rabıta, söz-dizimi, anlambilim, atomik önerme.

Abstract: In logic, Quṭb al-Din al-Rāzī was broadly an orthodox Avicennian. However, in his enormously influential commentary on al-Urmawī's logic handbook *Maṭālī' al-anwār*, he explicitly criticizes Avicenna and advances a novel analysis of atomic propositions. As a later addition that only survives in two manuscripts shows, Quṭb al-Din was troubled by traditional accounts of the syntax and semantics of atomic propositions. For him, the main problem was a confused understanding of the copula. In atomic propositions of the form "A is B," the copula is the word that indicates that B is predicated of A ("is" in English, "esti" in Greek, but not usually expressed in Arabic). Avicenna had maintained, for lack of an Arabic equivalent to Aristotle's "esti," that the Arabic pronoun "huwa" should be used to form complete atomic propositions (e.g., "Jim huwa bâ"). Quṭb al-Din considers this to be mistaken on several levels. To straighten out the mistake, he disambiguates the predicative nexus of a proposition from its judgment, formulates a unified notion of unsaturatedness for predicates, and gives an account of the judgment-nexus. An upshot of this novel analysis is a reinterpretation of the Aristotelian distinction between *secundum adiacens* and *tertium adiacens* propositions.

Keywords: Quṭb al-Din al-Rāzī at-Tahtānī, *Lawāmi' al-asrār*, Arabic Logic, Predication, *haml*, Copula, Syntax, Semantics, Atomic Proposition.

* 8-9 Mayıs 2019 tarihinde İskoçya'da St. Andrews Üniversitesi'nde Arapça mantık tarihi üzerine düzenlenen Arché Çalıştayının hem organizatörlerine hem de katılımcılarına, kıymetli eleştirileri ve bu metnin bir kısmının sunumuna dair katkıları için teşekkür etmek istiyorum.

** Doktora Öğrencisi, Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyeti Bölümü/Felsefe Bölümü, Harvard Üniversitesi, İletişim: dustinklinger@g.harvard.edu

*** Doktora Öğrencisi, İslam ve Türk Felsefesi Bölümü, İstanbul Medeniyet Üniversitesi.

I. Giriş

Atomik önermeler, modern mantıkta $F(a)$ ile ifade edilen, bizim doğru ya da yanlış olduğunu kabul ederek kendisi ile dünyaya dair cümleler kurduğumuz en basit dil kullanım şeklidir. Bu tarz cümlelerde biz, bir ilişki durumuna karşılık gelsin ya da gelmesin yeni bir fikir elde etmek için, iki fikri bir bağlantıyla bir araya getiririz. Atomik önermeler bu şekilde isimlendirilmişlerdir; çünkü bu önermeler doğruluk değeri taşıyan ifadelerin en küçük birimidir ve bu önermeleri böldüğümüzde geriye kalan ifadeler artık doğru yahut yanlış olamayacaktır. Elbette bu önermeler, parçalardan oluştukları için aslında kendi içlerinde “atomik” değildirler. Bu parçalara geleneksel olarak *konu* ve *yüklem* denir ve bunlar bir *rabıta*yla birbirine bağlıdır (“S P’dir” ifadesindeki *dir*”. [“S is P” ifadesindeki *is*]). Kabaca *rabıta*, yan yana dizilmiş kelimeleri (Sokrates, bilge), doğruluk değeri taşıyan ifadelere (Sokrates bilgedir) dönüştüren şeydir. Bizim rabitanın bu birleştirici gücünün ne olduğunu açıklamamız gerekir.

Atomik önermelerin ne olduğunun açıklanması ve bu önermeleri dünya hakkında doğru ya da yanlış cümleler kurmak için nasıl kullandığımız, analitik felsefe geleneği içinde de merkezî bir problemdir. 1900’de Bertrand Russell, Leibniz hakkındaki kitabının başına “Bütün güçlü felsefelerin önerme tahlili ile başlaması gerektiği, belki de delile ihtiyaç duymayacak kadar açık bir hakikattir”¹ diye yazar. Donald Davidson, 2005’te yayınlanan *Truth and Predication* kitabında, hâlâ “bir yüklemleme teorisinin açıklaması gereken tek şey önermelerin birliği meselesidir. Eğer bu teori yer almıyorsa, dil felsefesi en önemli bölümünden yoksundur. Zihin felsefesi hükmün doğasını tasvir edemiyorsa en önemli ilk adımı kaçırıyor demektir. Ve eğer metafizik, cevherin kendi sıfatlarına nasıl bağlandığını anlatamıyorsa çok yazık”² diye açıklamada bulunur.

Atomik önermeler –veya Aristotelesçi gelenekteki adıyla *basit yüklemli/kategorik* önermeler– üzerine düşünmenin uzun ve karmaşık bir tarihi vardır.³ Bu tarihin bir kısmı, Aristoteles’in mantık eserlerinin Süryanice, Yunanca, Arapça ve Farsçada-

- 1 Bertrand Russel, *A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz*, 3. bsk. (Wolfeboro, N.H.: Longwood Press, 1989), 8.
- 2 Donald Davidson, *Truth and Predication* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005), 77. Bu problemin analitik felsefedeki hem tarihsel hem de sistematik kapsamlı incelemesi için bkz. Richard Gaskin, *The Unity of the Proposition* (Oxford ve New York: Oxford University Press, 2008).
- 3 Biraz daha netleştirmek adına, ben çoğunlukla “kategorik önermeler” veya “yüklemli önermeler” gibi literal bir tercüme yerine “atomik önermeyi” kullanacağım. Çünkü ben burada doğruluk değeri taşıyan ve kategorik veya yüklemli olan birleşik önermelerle değil, doğruluk değeri bulunan ifadelerin en basit şekilleriyle ilgileniyorum.

ki tercüme gelenekleri içerisinde ve sonrasında da İbn Sînâ'nın mantık metinlerinde gözler önüne serilmiştir. Bu tarih, analitik felsefeciler ve aynı şekilde entelektüel tarihçilerce (araştırma alanları göz önüne alındığında doğal olarak) neredeyse hiç bilinmemektedir.⁴ Bununla beraber tıpkı Frege'nin matematiksel formülü $F(a)$ gibi, Semitik dillerin rabıta kullanmıyor olmasına dair kayda değer bir tarih verir. Zira Arap geleneği içerisindeki düşünürler, Aristoteles'in Yunan dili içerisinde geliştirdiği mantıksal çerçeve ile onların Arap gramerinden elde ettikleri mantıksal-dilsel sezgileri arasında tebellür eden bir uyumsuzlukla karşı karşıya kaldılar. Onların bu uyumsuzluğun üstesinden gelme yolları, Frege'nin aydınlanması sayesinde çalışmalarını ortaya koyan analitik felsefecilerin ilgileriyle karşılaştırılarak çok önemli ipuçları elde edilebilir. Nitekim Frege'nin kendisi de doğal dil ile kendisinin *Begriffsschrift*'i arasındaki uyumsuzluğun, felsefe tarihinde birçok şeyi yanlış yönlendirmiş olan dilimizin belirsizliğini, mantıksal olarak ortaya çıkardığına inanıyordu.⁵

Kutbüddin er-Râzî'nin *Levâmiu'l-esrâr*'daki sıra dışı İbn Sînâ eleştirisi, Arapça mantık geleneğindeki bu temel probleme yapılmış güçlü bir müdahaledir. Takip eden

- 4 Antik Yunan'dan Latin geleneğindeki hümanist düşünürlere kadar doğruluk ve yanlışlığın taşıyıcısı olarak tasavvur ve tasdik dair en mükemmel çalışmalar: Gabriël Nuchelmans, *Theories of the Proposition. Ancient and Medieval Conceptions of the Bearers of Truth and Falsity* (Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1973); Gabriël Nuchelmans, *Late-Scholastic and Humanist Theories of the Proposition* (Amsterdam; New York: North Holland Publishing Company, 1980). Benim görebildiğim kadarıyla hiçbir şey Arap geleneğiyle, özellikle İbn Sînâ sonrası dönemle karşılaştırılmaz. Bu dönemde atomik önermelerin tahliline dair literatüre yapılan en son katkılar: Khaled El-Rouayheb, "Does a Proposition Have Three Parts or Four? A Debate in Later Arabic Logic", *Oriens* 44/3-4 (2016): 301-331; Khaled El-Rouayheb, "Dashtaki (d. 1498) and Dawâni (d.1502) on the Analysis of Existential Propositions", *Oriens* 47/3-4 (2019): 1-24. 'Mutlak bilinmez' (el-mechûlü'l-mutlak) paradoksu ve atomik önermelerdeki yüklemleme ile alakalı problemlerin tarihi için bkz. Joep Lameer, "Ghayr al-ma'lûm yamtani' al-hukm 'alayhi", *Oriens* 42/3-4 (2014): 397-453. İbn Sînâ'ya kadar olan klasik dönem üzerine bu meseleye eğilen birçok çalışma vardır. Her ne kadar hiçbiri sistematik, tarihsel ve Nuchelmans'ınki gibi, önermelerin mantıksal tahlilini merkeze alan bir çalışma olmasa da bibliyografiyle beraber şu çalışmalar, araştırma alanına dair bir fikir verebilir: Fadlou Shehadi, *Metaphysics in Islamic Philosophy* (Delmar, N.Y.: Caravan Books, 1982); Abdelali Elamrani-Jamal, *Logique Aristotélicienne et Grammaire Arabe (Étude et Documents)*, (Paris: J. Vrin, 1983); Abdelali Elamrani-Jamal, "Verbe, Copule, Nom Dérivé (fi'l, kalima, ism muštaqq) dans les Commentaires Arabes du *Peri Hermeneias* d'Aristote (avec un texte inédit d'Ibn Ruşd)", *Studies in the History of Arabic Grammar II: Proceedings of the 2nd Symposium on the History of Arabic Grammar*, Nijmegen, 27 April-1 May 1987, ed. Kees Versteegh ve Michael G. Carter (Amsterdam ve Philadelphia: J. Benjamins Publishing Company, 1990); Sadık Türker, "The Arabico-Islamic Background of al-Fârâbî's Logic", *History and Philosophy of Logic* 28/3 (2007): 183-255; Stephen Menn, "al-Fârâbî's *Kitâb al-hurûf* and His Analysis of the Senses of Being", *Arabic Sciences and Philosophy* 18/1 (2008): 59-97; Saloua Chatti, "Synkategorematâ in Arabic Logic, al-Fârâbî and Avicenna", *History and Philosophy of Logic* 35/2 (2014): 167-197; Alexander Kalbarczyk, *Predication and Ontology: Studies and Texts on Avicennian and Post-Avicennian readings of Aristotle's Categories* (Berlin ve Boston: De Gruyter, 2018).
- 5 Bu Gottlob Frege'nin şu kitabındaki kapsamlı projesiydi, *Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens* (Halle a. d. Saale: L. Nebert, 1879). Ayrıca bkz. mesela: Gottlob Frege, "Über Begriff und Gegenstand", *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie* 16/2 (1892): 194.

bölümlerde Kutbüddin er-Râzî'nin, atomik önermelerin tahlilinin geleneksel açıklamasına yönelttiği eleştirilere ve bunları tutarlı hale getirilmek için nasıl önerilerde bulunduğu dair giriş niteliğinde notlar sunmak istiyorum. Daha ileri çalışmalar, bu iddiaların Kutbüddin er-Râzî'nin diğer çalışmalarıyla olan bağlantısının izlerini sürmeli, bunun kabul edilme tarihçesini değerlendirmeli ve ayrıca dil felsefecilerinin ve düşünce tarihçilerinin ilgi alanına girebilecek yönleri belirlemelidir.

II. Kutbüddin er-Râzî, Yüklemler Önermeleri (*el-Kaziyetü'l-hamliyye*) ve *Levâmiu'l-esrâr* Hakkında Bazı Temel Bilgiler

Kutbüddin er-Râzî, “revizyonist” İbn Sînâcılığın ciddi anlamda albeni kazandığı bir çevrede öğrenim görmüş ve çalışmıştır.⁶ VII/XIII. yüzyılın sonlarında, Rey'de Moğolların yeni idari merkezi olan Veramin'de doğup büyümüştür. Nasîrüddin el-Tûsî'nin (ö. 1274) en gözde öğrencisi olan İmâmî Allâme Hillî (ö. 1325) ile beraber öğrenim görmüş ve On İki İmam Şîası'na mensup Hillî'den icazet almıştır. Büyük ihtimalle ikisi beraber, Olcaytu'nun (slt. 1304-16) seferdeki maiyetinin bir parçası olan seyyar medresesiyle (*el-medresütü's-seyyâre*) yolculuğa çıkmış ve burada dersler alıp dersler vermişlerdir.⁷ Eğer böyleyse Kutbüddin er-Râzî'nin, Esîrüddin el-Ebherî (ö. 1264) ve Necmeddin el-Kâtibî'nin (ö. 1276) bağlı olduğu Merâğa Rasathanesi'nde ders görmüş olması kuvvetle muhtemeldir.⁸ Merâğa Rasathanesi, VII/XIII. yüzyılın ortalarında Kutbüddin er-Râzî'nin karşı çıkar görüldüğü revizyonist İbn Sînâcılarının en yoğun bulunduğu yerdi.

Yeni mantık özetleri olan Kâtibî'nin *Şemsiyye'si* ve Sirâceddin el-Urmevî'nin (v. 1283) *Metâliu'l-envâr*'ına yazdığı meseleleri bölüm bölüm ele alan iki devasa şerh üzerine kaleme alınmış çok fazla haşiye bulunmasına karşın Kutbüddin er-Râzî'nin VIII/XIV. yüzyılın etkili Arap mantıkçısı olduğu tartışmaya açıktır.⁹ Urmevî'nin bizim

6 “Revizyonist İbn Sînâcılık” terimi Tony Street tarafından ortaya atılan ve İbn Sînâ'nın metinlerini hareket noktası olarak alan ancak İbn Sînâ'nın görüşlerini önemli ölçüde tashih ederek kendi mantık sistemlerine uyumlu hale getiren mantıkçılar için kullanılan bir terimdir. Bu terimin kullanımı ve kısa bir tarihsel özeti için bkz. Khaled Rouayheb, “Arabic Logic after Avicenna”, *The Cambridge Companion to Medieval Logic* içinde, ed. Catarina Dutilh Novaes ve Stephen Read (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 69.

7 Ahmed H. Al-Rahim, *The Creation of Philosophical Tradition: Biography and the Reception of Avicenna's Philosophy from the Eleventh to the Fourteenth Century A.D* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018), 131.

8 Al-Rahim, *The Creation of Philosophical Tradition*, 132.

9 Bu çalışma üzerine yazılan haşiyelerin listesi için bkz. Robert Wisnovsky, “The Nature and Scope of Arabic Philosophical Commentary in Post-Classical (ca. 1100-1900) Islamic Intellectual History: Some Preliminary Observations”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 47 (2004): 165f.; Ayrıca Khaled El-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic (1200-1800)* (Basel: Schwabe Verlag, 2019), 72.

İlgilendiğimiz çalışması üzerine Kutbüddin er-Râzî'nin yazdığı şerhin tam adı *Levâmiu'l-esrâr fî şerhi Metâlii'l-envâr*'dır ve aşağı yukarı *Şemsiyye*'nin iki katı genişliğindedir. Belki de bu yüzden Kutbüddin er-Râzî'nin “revizyonist” İbn Sînâcılarla en etraflı metinsel hesaplaşması olarak görülmektedir. Genel olarak diğer metinlerde olduğu gibi Kutbüddin er-Râzî bu çalışmasında da İbn Sînâ'yı kendisinden hemen önce yaşamış olan seleflerine karşı tashih etmenin yollarını aramıştır. Zira Sâhibu'l-*Keşf* [Efdalüddin el-Hüncî (v. 1248)] ve onun takipçilerinin Şeyh'e nispet ettikleri her şeyin hem düşüncesizce hem de yanlış anlamalar üzerine inşa edilmiş olduğuna inanıyordu.¹⁰

İbn Sînâcı doktrinden kopuşları bu bağlamda değerlendirmemiz gerekiyor. Öyle görünüyor ki Kutbüddin er-Râzî, iyi niyetli bir İbn Sînâ okumasından tutarlı bir takdim oluşturabilmek için büyük çaba sarf etmiştir. Ancak en nihayetinde bunun imkânsız olduğuna hükmettiğinde kolayca kendi teorisini ileri sürmüştür. Atomik önermelerin tahlili tam da böyle bir meseledir. El-Rouayheb, Kutbüddin er-Râzî'nin bu gelenek içerisinde önermenin üç değil dört parçaya ayrıldığını ileri süren ilk kişi olduğunu söylemiştir. Bu dört parça: *konu*, *yüklem*, *rabıta* ve *hükümdür* (önceki mantıkçılar *rabıta* ile *hüküm* birbirinden ayırmamışlardır). Bu görüş neredeyse iki asır boyunca hâkim görüş olmuştur.¹¹ Bununla beraber Kutbüddin er-Râzî'nin atomik önermelerin geleneksel açıklamalarına dair memnuniyetsizliği, önermenin parçalarından ibaret değildir. *Levâmiu'l-esrâr*'ın metninden anlaşılan o ki Râzî, ayrıca müfret lafızların anlamlarına ve rabıtanın söz-dizimsel nitelikleriyle alakalı birçok noktaya da itirazlarda bulunmuştur. İtiraz ettiği bu noktalar onun bütün meseleyi yeniden düşünmesini sağlamış ve Kutbüddin er-Râzî muhtemelen daha geç bir tarihte, atomik önermelerin tahlili üzerine revize edilmiş görüşlerini de buna eklemiştir. Bu süreci yeniden inşa etmeden evvel bazı temel bilgiler vermek faydalı olacaktır.

Kutbüddin er-Râzî'nin yaşadığı dönemde, müfret lafızların ve atomik önermelerin sırayla ele alındığı *Peri Hermeneias* ve *Birinci Analitikler*'in baş kısımları da dâhil olmak üzere, Aristoteles'in *Organon*'u birçok kez ya tercüme ve şerh edilmiş ya da yeniden düzenlenmiştir. Her ne kadar birçok meselede tartışmalar devam etmiş olsa da Râzî'nin döneminin mantık geleneğine dâhil olan mantıkçıların, atomik önermelerin tahlili de dâhil olmak üzere, aşağıda zikredilecek olan birçok meselede neredeyse fikir birliği içerisinde oldukları söylenebilir.

Bütün açıklayıcı sözler müfret lafızlardan oluşmaktadır. Müfret lafızlar, hiçbir parçası tek başına bir anlam ifade etmeyen seslerdir. Müfret lafızlar üç tür olabilir:

10 El-Rouayheb, *The Development*, 73.

11 El-Rouayheb, “Does a Proposition Have Three Parts or Four?”.

fiil (*kelime*), isim ve edat. Bunlar, tam olarak karşılamasa da dilcilerin fiil, isim ve harf olarak adlandırdıkları şeye karşılık gelir. Bir müfret lafzın türü, lafzın anlamsal içeriğine göre belirlenir: eğer lafız kalıbıyla tamamlanmış bir manaya ve zamana delalet ediyorsa bu lafız bir *fiildir*. Eğer bir zamana delalet etmemekle beraber anlamı tamamlanmışsa, yani bir şeyin adı ise bu lafız bir *isimdir*. Eğer ikisi de değilse *edattır*.

Fiiller; bir olaya, bir konuya nispete ve bu nispetin zamanına delalet eden haki-ki fiil (*kelimât hakikiyye*) olabilir yahut sadece bir nispete ve bu nispetin zamanına delalet eden vücûdî (*hyparctic*)¹² fiil (*kelimât vücûdiyye*) olabilir. *Kâne, yücedu* vb. gibi vücûdî fiillerin tam olarak nasıl delalet ettiği ve nasıl sınıflandırıldıkları hakkında bir görüş birliği yoktur.

İsimler ya anlamsal olarak ilk örneklerdir (*el-emsiletü'l-ûlâ*) ya da bu ilk örneklerden morfolojik olarak türetilmiş isimlerdir (*el-esmâü'l-müştakka*). Türemiş isimler yalnızca yüklem olarak bulunabilir. Çünkü delalet ettikleri kavramın doğasında bulunan şey içerisinde açıkça dile getirilmemiş bir konuya delalet eder. (Mesela “yürüyen” lafzı, anlamı yürüme fiilini gerçekleştiren bir konuya delalet eden türemiş bir isimdir.)¹³

Yukarıdaki tanımlardan birine uyan hiçbir şey edat değildir. Bununla beraber rabîta ne kadar edat olarak görülebilir bu da açık değildir.

Yüklemler üç basit parçadan oluşan bir birleşimdir: konu anlamı (*mevzû*), yüklem anlamı (*mahmûl*) ve bu ikisi arasındaki nispet. Nispet eğer dile getirilmişse ona rabîta delalet eder, dile getirilmemişse gizlidir.

Arapça cümlelerde rabîta, konu ile yüklem arasındaki nispete delalet etmek üzere zikredilmiş de olabilir, zikredilmemiş de olabilir. En azından Fârâbî'nin (ö.

12 *Kelimât vücûdiyyenin hyparctic verbs* tercümesini, kendisinin bu kelimeyi türetmeyi tercih etmesiyle aynı sebepten Zimmermann'dan aldım: Aristoteles'in Arapça tercümesinde, zikri geçen bağlamda *vücûdî*, *hypercheini* karşılamak üzere kullanılmıştır ve “varlıksal fiiller” (*existential verbs*) tercümesi yanıltıcı olabilir. Çünkü örneğin *sâra* (...'a dönüştü) fiili de bir vücûdî/hyparctic fiil sayılmaktadır. Bkz. Fritz W. Zimmermann, *Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione* (Londra: Published for the British Academy by Oxford University Press, 1981), ix.

13 İlk örnek ve türemiş isimler teorisi tam olarak ilk defa Ebû Nasr el-Fârâbî'nin (v. 950) *Peri Hermeneias* şerhinde formüle edilmiştir. Öyle görünüyor ki bu teori, Aristoteles'in *Kategoriler* ve *De Anima*'sının yanlış okunması ile Fârâbî'nin Arapça gramerinin evrensel geçerli özellikleri olarak kabul ettiği şeylerin birleşmesine dayanmaktadır. Bkz. Zimmermann, *Al-Farabi's Commentary*, xxxi-xxxiv. Açıkça görülüyor ki İbn Sinâ Fârâbî'yi bunun üzerinden okumuş ve türemiş isimler teorisini *Şifâ*'nın *İbâre*'sindeki (Aristoteles'in *Peri Hermeneias*'ındaki herhangi bir bölüme karşılık gelmeyen tek bölüm olan) bir bölümde daha da geliştirmiştir: Ebû Ali el-Hüseyn İbn Sinâ, *el-İbâre min Mantiki Kitâbi-Şifâ*, 1. Bölüm 3. Cilt (Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1970), 25-30.

950) *Peri Hermeneias* şerhinden bu yana, Aristoteles'in Yunancasına kıyasla Arap dilinin bazı açılardan eksik olduğuna ve bu suni yapının, bir önerme formunda dilsel seviyede açıkça zikredilmesi gerektiğine dair güçlü bir izlenim vardı.¹⁴ Bu sebeple âlimler, rabitanın ya *kâne*, *yücedu* gibi zamansal olan vücûdî fiiller şeklinde ya da zamansal olmayan *mevcûd*, *hüve* gibi lafızlar şeklinde zikredilmesi gerektiğinde ittifak ettiler.

Yüklemli önermeler, rabitanın kullanımına bağlı olarak iki parçalı (*senâiyye*) veya üç parçalı (*sülâsiyye*) olabilirler. İbn Sînâ, yüklemli önermeleri şu şekilde tasnif etmiştir:

a. Tam üç parçalı (*sülâsiyye tâmm*): Zamansal olmayan rabıta *hüve* kullanıldığında olan. Mesela “Zeydun hüve kâtib” gibi.

b. Eksik üç parçalı (*sülâsiyye nâkisa*): Zamansal rabıta kullanıldığında olan. Mesela “Zeydun yekûnu kâtib” gibi.

c. İki parçalı (*senâiyye*): Herhangi bir rabıta zikredilmediğinde olan. Mesela “Zeydun yektubu” veya “Zeydun kâtibun” gibi.¹⁵

Bu kuram, Aristoteles'in *Peri Hermeneias*'ını Yunancadan Arapçaya tercüme ederken ortaya çıkan zorlukların bir sonucudur.¹⁶ Aristoteles, muhtemelen *einai* rabıtasının ikinci unsur (*secundum adiacens*) olarak eklendiği varlıksal kullanımları (Sokrates *is* [exists] [Sokrates vardır]) ile üçüncü unsur (*tertium adiacens*) olarak eklendiği yüklem olarak kullanımını (Sokrates *is* wise [Sokrates bilgedir]) birbirinden ayırt etmeye çalışıyordu.¹⁷ Bu ayırım, erken dönem Arap şârihleri için pek de anlamlı değildi. Yine de –her ne kadar Urmevî tarafından sorgulansa da– Kutbüddin er-Râzî'nin döneminde kabul edilen görüş, İbn Sînâ'nın görüşü gibi görünmektedir.

Genel olarak yukarıda ana hatları çizilen atomik önerme tahlili, kabaca Urmevî'nin *Metâliu'l-envâr*'da meseleyi ele alma şeklidir. Kutbüddin er-Râzî, şerhinde

14 Fârâbî'nin Aristotelesçiliği “Helenleştirilmesi” için bkz. Zimmermann, *Al-Farabi's Commentary*, cxxxvii-cxxxix.

15 İbn Sînâ, *el-İbâre*, 76-79.

16 Özellikle de bkz. 19^b14-20^a15, burada tasdikler *einainin* ikinci veya üçüncü unsur olarak yer aldığı veyahut hiç yer almadığı kısımda tasnif edilir. Oxford Classical Text'te geliştirilen son tahkikli baskı: Aristotle, *De Interpretatione = Peri Hermeneias*, ed. Hermann Weidemann (Berlin ve Boston: De Gruyter, 2014). Ayrıca bkz. C. W. A. Whitaker, *Aristotle's De Interpretatione: Contradiction and Dialectic* (Oxford; New York: Oxford University Press, 1996), 131-50.

17 Bu ayırımın Latin Skolastiklerine kadarki artzamanlı tarihi için bkz. Gabriël Nuchelmans, *Secundum/Tertium Adiacens: Vicissitudes of a Logical Distinction* (Amsterdam; New York: North Holland Publishing Company, 1992).

bölüm bölüm ilerleyerek, Urmevî temas etmiş olsun ya da olmasın sıra sıra selefle-
rinin delilleriyle hesaplaşmaktadır. Bana öyle geliyor ki Kutbüddin er-Râzî, alelace-
le Urmevî'nin metnini şerh edip eleştirdiği süreçten sonra geriye dönüp bakarken,
onların görüşlerinin –tıpkı kendi görüşü gibi– tam bir tutarlılık arz etmediğini fark
etmiştir. Bu nedenle kendi görüşlerinin birçoğunu yeniden gözden geçirmiştir. Bil-
hassa müfret lafızların farklı türlerinin tanımları, fiillerin anlamları, bir önermedeki
söz-dizimsel sınırlar ve önermelerin parçalarının tahliline dair görüşlerini gözden
geçirmiş; bunları sadece revizyonist İbn Sînâcılara değil, aynı zamanda bizzat İbn
Sînâ'ya da muhalif olan kendi atomik önerme teorisinin kalıplarına yerleştirmiştir.

Metâliu'l-envâr'da yukarıdaki meseleler iki kısımda ele alınmıştır. Nitekim ça-
lışmanın kendisi iki kısımdan oluşmaktadır: Mantık ve Metafizik. Ancak Kutbüd-
din er-Râzî sadece Mantık kısmını şerh etmiştir.¹⁸ Mantık bölümünün kendisi de
iki kısma ayrılmaktadır: Tasavvurların Elde Edilmesi ve Tasdiklerin Elde Edilme-
si. Bu ayrım mantığın konusuna dair Hünevî tarafından ortaya atılan yeni görüşü
yansıtmaktadır.¹⁹ Bu yeni görüş Ebherî, Kâtibî ve Urmevî gibi on üçüncü yüzyıl-
ın en muazzam eserlerinin yazarlarının tamamı tarafından kabul edilmiştir. Bu-
nunla beraber Kutbüddin er-Râzî'nin kendisi bu düşünceye oldukça şüpheli yak-
laşmış ve mantığın konusunun İbn Sînâ'nın ileri sürdüğü gibi ikinci akledilirler
[*el-ma'külâtü's-sâniye*] olduğunu savunmuştur.²⁰

18 Kutbüddin er-Râzî'nin şerhinin birçok baskısı vardır. Bunların en yenisi sırasıyla İranlı araştırmacılar
Ali Asker Caferî el-Velenî ve Ebü'l-Kâsım Rahmânî tarafından yapılmıştır. Bu çalışmalar: Kutbüddin
er-Râzî et-Tahtânî, *Levâmiu'l-esrâr fî Şerhi Metâlii'l-envâr*, ed. Ali Asker Caferî el-Velenî (Tahran:
Dânişgâh-i Tehrân, 2014); *Levâmiu'l-esrâr fî Şerhi Metâlii'l-envâr*, ed. Ebü'l-Kâsım Rahmânî, 3 cilt
(Tahran: Müessesesi-i Pizhûhişi-i Hikmet ve Felsefe-i İrân, 2014). Rahmânî'nin çalışması derinlikli bir
giriş bölümü ve kullanışlı önemli araçlarla beraber yapılan ilk baskıdır. Bu baskı ayrıca benim gördüğüm
Kutbüddin er-Râzî'nin atomik önermelere sonradan yaptığı eklemeleri içeren tek baskıdır. Bütün
atıflar, cilt, sayfa ve satır bilgisi ile (II, 224.3 gibi) Rahmânî'nin baskısına yapılacaktır.

19 Mantık çalışmalarının yapısı söz konusu olduğunda şunu belirtmek gerekir ki bu düşünce daha önce
İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta Aristoteles'in materyallerini tasavvur ve tasdik kavramları çerçevesinde yeniden
organize etmesiyle zaten ileri sürülmüştü. Krş. Ahmad Hasnawi ve Wilfrid Hodges, "Arabic Logic up
to Avicenna", *The Cambridge Companion to Medieval Logic*, ed. Catarina Dutilh Novaes ve Stephen Read
(Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 7-8. Aynı yapısal ilkelerin Fahreddin Râzî'nin (ö.
1210) *Mûlahhas*'ının mantık bölümünde de devam ettirildiğini görüyoruz. Nitekim Râzî bu eserde
geleneksel olarak *Organon*'da *Birinci Analitikler*'e kadar ele alınan her şeyi *fî keyfiyyeti iktinâsi't-
tasavvurât ve fî't-tasdikât* başlıkları altında işlemektedir. Bkz. Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî,
Mantiku'l-Mûlahhas (Tahran: Dânişgâh-ı İmâm Sâdık, 1381 [2002/03]), ix, xiv.

20 Arap Mantık tarihi içerisinde Hünevî'nin yeri için bkz. Efdalüddin el-Hünevî, *Keşfü'l-esrâr an gavâmizi'l-
efkâr*'ın Giriş bölümü, Khaled El-Rouayheb (Tahran & Berlin: Müessesesi-i Pizhûhişi-i Hikmet ve Felsefe-i
İrân; Müessesesi-i Mütalaât-i İslâmî-i Dânişgâh-i Âzâd-i Birlin, 2010). Mantığın konusu hakkındaki
tartışma için bkz. Khaled El-Rouayheb, "Post-Avicennan Logicians on the Subject Matter of Logic:
Some Thirteenth- and Fourteenth-Century Discussions", *Arabic Sciences and Philosophy* 22/1 (2012):
69-90

Mantık kitaplarında gelenek haline geldiği üzere metin, mantığa duyulan ihtiyaç (I 28-58) ve mantığın konusunu (I 60-85) ele alan girişle başlar. Sonrasında dilsel lafızların anlamları ile devam eder (I 87-148). Bu bölümlerden bazılarında (I 116-147), Aristoteles'in *Peri Hermeneias*'ının 1-4. bölümleri ile neredeyse aynı şekilde, müfret lafızların isim, fiil ve edat ayrımı ele alınır.²¹ "Tasdiklerin Elde Edilmesi" bölümünün ikinci kısmı, *Birinci Analitikler*'in ilk bölümleriyle benzer zeminde, birleşik lafızlarla yani önermelerle başlar (II 1-247).²² Şimdi sırasıyla bu bölümlere göz atacağız.

III. Müfret Lafızların Anlamları (Semantiği)

Müfret lafızların anlamları hakkındaki ilk bölümde Kutbüddin er-Râzî, iki düşünce geliştirir. Öyle sanıyorum ki bu iki düşünce, çalışmanın ikinci bölümünde Râzî'nin atomik ifadelerin tahliline dair görüşlerini revize etmek zorunda olduğunu hissetmesine neden olan sebeplerden biridir. Bu düşüncelerden ilki vücûdî fiillerin, müfret lafızlardan farklı bir kategoriye teşkil ettiği düşüncesidir. İkinci düşünce ise, gaip fiillerin bir rabıtaya değil, bir nispete delalet ettiği ve bu sebeple bir doğruluk değeri taşımadığı düşüncesidir. Her iki düşünce de Kutbüddin er-Râzî'nin İbn Sînâ'ya yönelttiği eleştiriden, önermenin parçalarının dörde ayrılmasından ve yüklemeler için doymamışlığın birleşik kavramından beslenmektedir.

İlk düşünceyle alakalı olarak: Kutbüddin er-Râzî, Urmevî'nin basit sözlerin farklı türlerinin tanımlarını verdiği ilk bölümü şerh ederken, doğru bir akıl yürütme için (*nazar sâib*, I 126.8) müfret lafızların –Urmevî'nin de ileri sürdüğü üzere– üçe değil, dörde ayrılması gerektiğini söyler. Kutbüddin er-Râzî, İbn Sînâ'yı dikkatlice okumamız halinde anlayacağımız şeyin bu olduğunu düşünüyormuş izlenimi verir. Her müfret lafız ya tam bir anlama delalet eder ya da etmez. Şayet tam bir anlama delalet ediyorsa (i) ya bununla beraber bir zamana da delalet ediyordur –ki bu, üç zamandan biri anlamındadır– bu durumda o lafız bir *fiildir* (*kelime*), (ii) eğer bir zamana delalet etmiyorsa bu durumda o lafız bir *isimdir*. Eğer tam bir anlama delalet etmiyorsa, bu lafız (iii) ya bir zamana delalet ediyordur. Bu durumda o lafız bir *vücûdî fiildir* (*kelime vücûdiyye*) yahut (iv) bir zamana delalet etmiyordur. Bu durumda da *edattır*. (I 126.9-12)

21 16^a1-17^a9, Aristotle, *De Interpretatione = Peri Hermeneias* içerisinde.

22 Kabaca *Analytica Priora et Posteriora*'nın 1 ve 2. bölümleri içerisinde, ed. W. D. Ross (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1964).

Kutbüddin er-Râzî'nin burada vurgulamak istediği nokta şudur: Eğer müfret lafızların farklı türlerini anlam açısından tam olma ve bir zamana delalet etme kriterleriyle tasnife tabi tutarsak, bu durumda elimizde müfret lafızların farklı türü olarak kabul edilen bir lafız türü, yani vücûdî fiiller bulunur. Çünkü vücûdî fiiller, bir yandan tıpkı normal fiiller gibi zamana delalet eder ancak kendi başlarına anlam olarak tam değildir ve bu açıdan da edata benzer. Bu nokta çok önemlidir; çünkü bu ayırım daha önce açık bir şekilde yapılmamıştı ve mantıkçılar vücûdî fiillerin rabıta olarak kullanımını tartışıyorlardı. Burada mantıksal kategorileri adlandırma, cümlelerin mantıksal sözdizimini belirgin hale getirebilmekte daha fazla önem arz eden bir noktadır, özellikle de onların gramerde bir karşılığı yoksa (krş. I 127). İkinci bölümde Kutbüddin er-Râzî bu ayırımı, 2-boşluklu yüklemeler olarak vücûdî fiil fikrini geliştirmek için kullanacak.

İkinci düşünceyle alakalı olarak ise, tek tek her lafız türünün tanımına dair zorlukları tartışırken Urmevî, İbn Sînâ'ya atıfta bulunur ve fiilin (*kelime*) "tam bir anlama ve bu anlamın gerçekleştiği zamana delalet eden lafız" şeklindeki tanımının problemlerine değinir. İbn Sînâ'nın *Şifâ*'da gündeme getirdiği problem, çekimli fiillerin tam bir yüklemli önerme olmasından ötürü doğruluk değeri taşıyıp taşımadığı problemidir. Kutbüddin er-Râzî, Urmevî ve Hûnecî'nin İbn Sînâ'dan aktardığı şeyi açıklar ancak tipik bir şekilde, bu iki âlimin meseleyi takdim etme şekillerinde sorunlar bulunduğunu ve nakillerinin kusurlu olduğunu söyler (*ve nahnu nekûlu: fi'l-menkûli işkâulun ve fi'n-nakli ihtilâlun*, I 132.7). İbn Sînâ'nın özetle şöyle dediği nakledilmiştir:²³

Çekimlenmiş muzâri fiiller, nahivcilere göre fiil olabilir ama mantıkçılara göre olamazlar. Çünkü muzâri fiiller birleşiktir, doğru ve yanlış olmaya müsaittir ve onlara eklenen harfler (*hemze, tâ, yâ*) bu fiillerin çekimsiz hallerine bir anlam katar. (I 128.1-3)

Kutbüddin er-Râzî, bunun yanıltıcı olduğunu iddia eder. Çünkü İbn Sînâ aynı zamanda şunu söyler:²⁴

Arapların [dilcilerinin] fiil (*fiil*) dedikleri her şey, mantıkçılara göre fiil (*kelime*) değildir. Zira gaip değil de mütekellim ve muhatap kalıbında çekimlenmiş muzâri fiiller, onlara göre fiil (*fiil*) iken [mantıkçılara göre] fiil (*kelime*) değildir. (I 130.1-2)

23 İbn Sînâ'nın görüşü özet olarak ve Kutbüddin er-Râzî'nin haklı olarak altını çizdiği üzere yanlış bir şekilde, Urmevî tarafından yeniden üretilmiştir. Bkz. İbn Sînâ, *el-İbâre*, 18-22.

24 Burada İbn Sînâ olduğu gibi aktarılmıştır. Bkz. İbn Sînâ, *el-İbâre*, 18.

Urmevî'nin aktardığı özetin aksine, burada gaip kalıbında çekimlenmiş muzâ-ri fiillerin hem diltçiler hem de mantıkçılar tarafından fiil olarak kabul edildiğine işaret edilmiştir. Kutbüddin er-Râzî, Urmevî'yi İbn Sînâ'yı yeterince iyi okumamış olmakla suçlar. Urmevî'nin takdiminden İbn Sînâ'nın şöyle düşündüğü anlaşılacaktır: Çekimlenmiş fiillere eklenen harfler, bütün çekimlenmiş fiilleri bir şekilde birleşik hale getirmiştir. Bundan ötürü bu fiiller artık müfret lafız sayılamaz, bilakis doğruluk değeri taşıyan ve anlamı tam cümleler olarak düşünülmelidir. İddianın bu kısmında, İbn Sînâ'nın nasıl olup da -ikinci alıntıdan anlaşıldığı şekliyle- gaip formunda çekimlenmiş fiillerin doğruluk değeri taşıyan cümleler olmadığını düşündüğünü anlayabilmek oldukça güçtür.

Kutbüddin er-Râzî, Hünecî ve Urmevî'nin yanlış anlayıp bile bile çarpıttığını düşündüğü şeylere çeşitli derecelerde değinir. Bizim araştırmamızla ilgili olan tek mesele Kutbüddin er-Râzî'nin çekimlenmiş fiil problemine nasıl bir çözüm sunduğudur. Meseleyi Urmevî'nin takdim ettiği şekilde (I 128-129) alırsak, çekimlenmiş fiillere eklenen harfler, fiilin çekimsiz haline bir şekilde bir anlam katar ve böylece ifade birleşik hale gelir. Dolayısıyla gaip formundaki çekimli fiillerin de aynı şekilde birleşik olması icap eder. Ancak birleşik fiillerin doğruluk değeri bulunur. *Emşî* (yürüyorum) ile *yemşî* (yürüyor) arasındaki tek fark *yâ* harfi belirsiz bir özneye delalet ederken, *hemzenin* belirli bir özneye delalet etmesidir. Bu durumda delil şu şekilde olmalıdır: *yemşî* aslında *bir şeyler yürüyor* anlamına gelmektedir. Yani $\exists(x)M(x)$: *M meşyi* (yürüme) temsil eder ve kesinlikle bir doğruluk değeri taşır. Kutbüddin er-Râzî şimdi *yemşî*'nin aslında $\exists(x)M(x)$ anlamında olmadığını iddia eder.

Bilakis *yemşî* tek başına, yürüme anlamı ve bu fiilin belirsiz bir özneyle arasındaki nispet dışında bir manaya delalet etmez. Bu sebeple de birleşik değildir. Bu açıdan *yemşî*, tam anlamıyla *mastar* (*nomen actionis*) olan *meşy* (yürüme) ile paraleldir. Nitekim *mastar*, bir türemiş isim (*müştakk isim*) olması nedeniyle yürüme eylemine ve yürümenin doğasında bulunmayan bir özneye delalet eder (I 134.6-11).²⁵ Kutbüddin er-Râzî'nin burada bilfiil ayırdığı şey $\exists(x)M(x)$ ve $M(x)$ 'dir. Burada ikinci formül sadece değişkene bir değer atandığında doğru iken, eğer yürüyen herhangi bir şey varsa ilki doğrudur. *Emşî* söz konusu olduğunda olay değişir. Çünkü *emşî*'de yürüme mefhumuna ve bir özneye nispetle delaletin ötesinde kendisine delalet edilen belirli bir özne vardır. Bir diğer ifade ile *emşî* dediğinde, konuşan kişi zaten değişkene bir değer, yani kendisini, atamış olur (I 134.1-11). Bundan dolayı da ne zaman *emşî* denses, anlamı tam bir cümle kurulmuş olur. Bu sebeple mütekellim ve muhatap kalıbın-

25 Bkz. yukarıda 13. dipnot.

da çekimlenmiş fiiller, doğruluk değeri taşıyan anlamı tam cümleler olarak kabul edilir. Ancak gaip olarak çekimlenmiş fiiller (türemiş isimler gibi), benim Fregeci bir terminoloji kullanarak “tabiatı itibariyle doymamış” dediğim ifadelerdir. Çünkü bu ifadeler belirsiz bir özneye nispet edilen belirli bir fiile delalet eder.

Her iki düşünce de yani vücûdî fiillerin –anlamsal değerine dayanarak– müfret lafızların farklı bir türü olduğundaki ısrarcılık ve gaip kalıbında çekimlenmiş fiillerin (ve türemiş isimlerin) –yine anlamsal değerlerine dayanarak– tabiatı itibariyle doymamış müfret lafızlar olduğu fikri, “Tasdiklerin Elde Edilmesi” bölümünün ikinci kısmında, atomik önermelerin rabita ve sözdizimi tartışmaları bağlamında yeniden gündeme gelmektedir.

IV. Önermenin Parçaları (*Eczâu'l-kaziyye*): Râbita, Hükmi Nispet ve Atomik Önermelerin Söz-dizimi

“Tasdiklerin Elde Edilmesi” bölümünün ikinci kısmı kıyası oluşturan en küçük birim olmaya müsait önermeleri ele alır. Önermeleri öncelikle yüklemli ve şartlı olarak ayıran Urmevî, daha sonra atomik önermelerin parçaları tartışmasına girer (II 15-42). Bu kısımda Kutbüddin er-Râzî, birçok ilginç iddia ortaya atar. İlk olarak hem yüklemi konuya bağlayan nispete hem de yüklem ile konunun birbirine bağlı olduğu hükümüne delalet eden rabitayla beraber önermenin parçalarının dört olduğunu iddia eder. İkinci olarak ise Râzî, İbn Sînâ'nın *hüvevi* zamansal olmayan râbita olarak değerlendirmesini eleştirir.

Bu, Urmevî ve Hûneci'nin, İbn Sînâ'nın *secundum* ile *tertium adiacens* ayrımını çarpıttığı düşünesi ile beraber, Kutbüddin er-Râzî'yi üçüncü olarak rabitanın işlevini –metnin sonraki eklemelerinde– yeniden kavramsallaştırmaya sevk etmiştir. Bu kavramsallaştırma –yukarıda zikredilen iki düşünceyi anımsayacak olursak– müfret lafızların çeşitli şekillerde kendisine delalet ettiği, ister vücûdî veya hakiki fiil olsun isterse de isim olsun, bütün yüklemli doymamışlığının bir göstergesi olarak yapılmıştır. Makalenin bundan sonraki kısmında bu adımlar, metinler üzerinden yeniden inşa edilecektir.

Kutbüddin er-Râzî'nin hâlihazırda atomik önermeleri nasıl açıkladığı zikredilmeye değerdir. Buna göre Kutbüddin er-Râzî, ilk bölümü şu şekilde şerh eder:

[Urmevî], “önerme” ile yüklemli önermeyi kasteder çünkü bunun sayesinde o kuram herhangi bir anlam ifade eder hale gelir. [Önerme], hakkında hüküm verilen (konu), kendisi ile hüküm verilen (yüklem) ve bir de olumlu veya olumsuz bir şekilde yüklemi konuya bağlayan nispet (hükmi nispet) ile tamamlanır. Önermenin anlamı konu ve

yüklemden ibaret değildir. Çünkü konu ve yüklem zihinde hüküm olmaksızın bir araya gelse ortaya çıkan şey önerme değildir. [Önerme] harici mürekkeplere, önermenin parçaları da harici mürekkeplerin parçalarına benzetilir. Çünkü önermenin tarafları [yani konu ve yüklem], önerme bu ikisi ile bilkuve olduğu için maddeye –yatağın maddesinde olduğu gibi, aralarındaki hüküm ise surete benzetilir. Çünkü taraflar –tıpkı yatağın sureti gibi– hükümle bilfiil hale gelir. Hükümle beraber taraflar ise madde ve surete benzer. Çünkü bu iki taraf [hükümü] önceler, tıpkı [yatağın maddesinin suretini] öncedeği gibi. Taraflar maddi parçalar, hüküm ise sûrî parçadır.

Bilindiği üzere hüküm en güçlü parçadır ve [her] itibara içkindir. Önermeyi olumlu, olumsuz, doğru veya yanlış yapan şey hükümdür ve önermenin ahkâmı da lüzumları da ona bağlıdır. Kişi içinde bulunan şeyi açığa vurmak istediğinde en münasip olan şey ona [yani hükme] bir lafızla işarette bulunmasıdır ve bu lafız da *rabıta* olarak isimlendirilir. (II 16.6-17.3)

Yatağın madde ve sureti ile kurulan bu paralellik Urmevî'nin ana metninde hiç-bir şekilde yer almaz ve Kutbüddin er-Râzî'nin bunu kullanmış olması oldukça çarpıcıdır. Hükümü hilomorfik bir birleşimin suretine paralel olarak düşünmesi, Kutbüddin er-Râzî'nin hüküm üzerine neden bu kadar çok durduğunu ve neden hükümü nispeti salt iki terimin birbirine bağlanmasından ayırarak önermenin parçalarını dörde çıkardığını açıklar.²⁶ Kutbüddin er-Râzî, önermenin dört parçadan oluştuğunu daha açık bir şekilde izah etmek için muhtemel bir itiraz yönelterek devam eder:

Şöyle denirse: Tahlil edildiğinde önermenin parçaları dört tanedir: konu, yüklem, bu ikisi arasındaki nispet ve hüküm, yani nispetin gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesi. Eğer rabitanın delalet ettiği şey nispetin kendisi olsaydı hükümü ifade eden bir başka lafza daha ihtiyaç duyulurdu ki cümledeki lafızlar ve manalar birbirini karşılansın.

[...] Biz deriz ki: Hükme delalet eden şey [aynı zamanda] nispete de delalet eder. Dolayısıyla nispete delalet eden bir başka lafza ihtiyaç yoktur. *Hüve* lafzı olumlu rabıta. Sanki olumsuzluk edatı ile kendisine ihtiyaç kalmadığı için olumsuz rabıtayı hiç ifade etmemiş gibilerdir.

Sonra rabıta zihnin onun manasını kavrayacağına güvenerek terk edilebilir. [Terk edilip edilmemesi] dikkate alınarak önerme ikiye ayrılır. Çünkü eğer rabıta zikredilmişse önerme üç parçalı, eğer zikredilmeyip nefiste gizlenmişse iki parçalıdır. (II 17.4-19.2)

Derkenar notunun açıkladığı üzere itirazların geldiği yer, anlaşılan her manayı karşılayan bir lafzın bulunması gerektiğini öngören dilin kökeni teorileridir.²⁷ Kut-

26 Kutbüddin er-Râzî'nin önermeyi dört parçaya ayırması ve Celaledin Devvânî'nin buna eleştirileri hakkında daha derinlikli bir inceleme için bkz. El-Rouayheb, "Does a Proposition Have Three Parts or Four?", 303-09 ve 312-18.

27 Kitâbhâne-i Âstân-i Üds 1186'daki yazmanın derkenar notu: "Bu şunlara karşı bir itirazdır: (i) Dilin

büddin er-Râzî'nin karşı çıktığı şey tam olarak budur: Ona göre anlaşılın her mananın, dil seviyesinde bir müfret lafızla karşılanması gerekmez.

Öyle görünüyor ki Kutbüddin er-Râzî, müfret ifadelerinin anlamsal sezgilerinin de bu ifadelerin söz-dizimsel özellikleri hakkında bir şeyler söylediğini düşünmektedir. Kutbüddin er-Râzî'nin çekimli fiiller konusunda açıkladığı gibi, bir tek ifade birden fazla şeye delalet edebilir. Mesela *yemşî* hem yürümenin anlamsal değerine hem de doymamış olmanın söz-dizimsel özelliklerine sahiptir. Bununla paralel olarak nispete delalet eden her ne ise hükme de delalet edebilir.

Yukarıda aktarılan alıntıda hâlâ Kutbüddin er-Râzî, *hüve* zamirini, üç parçalı önermede ihtiyaç duyulan bir rabita olarak düşünüyor gibi görünmektedir. Bununla beraber kısa süre sonra İbn Sînâ'dan alıntıda bulunur ve bu düşünceye dair hoşnutsuzluğunu dile getirir. *Şifâ'*dan naklen:

Yunancada zamansal bir rabita zikretmek zorunludur. Arap dilinde ise rabita düşürülebilir de zikredilebilir de. Zikredildiğinde ise bu rabita, isim formunda olabilir; “Zeydun hüve hayyun (Zeyd hayat sahibidir)” sözünde olduğu gibi. Aynı şekilde fiil formunda da olabilir; “Zeydun kâne kezâ ev yekûnu kezâ (Zeyd şöyleydi veya böyledir)” gibi. Arap dilinde [zamansal rabitanın] zamansal olmayan cümlelerde kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Allah Teâlâ'nın şu sözü gibi: “Ve Allah (*kâne*) bağışlayıcı ve merhametlidir.” Yine [bu zamansal rabitanın] bir zamana münhasır olmayan şeylerde kullanımı da yaygındır. Onların şu sözleri gibi: “Her üç (*yekûnu*) tek sayıdır”. Öte yandan Farsçada rabita olmasızın önerme kurulmaz. Bu rabita lafızla olabilir: onlardaki *hest* veya *bûd* gibi. Yahut harekeyle olabilir: onların kesralı veya fethalı olarak “Fılanca şöyle şöyledir ([fulân] çinine) demesi gibi. (II 19.9-20.4)²⁸

Kutbüddin er-Râzî buna şu şekilde karşı çıkar:

vâzı (*vâdu'l-luga*), çünkü eğer önermenin dört parçası varsa bunun dört lafızla ifade edilmesi gerekir ve (ii) müellif Urmevî, çünkü [Kutbüddin er-Râzî] onu her iki düşünce ekolüne de muhalif hale getirdi. Zira müteahhir mantıkçılar önermenin parçalarının dört tane olduğunu düşünürken, mütekaddim mantıkçılar üç tane olduğunu düşünüyorlardı (konu, yüklem ve hüküm). Bunun üzerine düşün!” notla krş. II 17.6. Vaz ilmi için bkz. Bernard G. Weiss, “Language in Orthodox Muslim Thought: A Study of ‘Waq’ al-lugha’ and Its Development” (Doktora tezi, Princeton University, 1966); Bernard G. Weiss, “‘Ilm al-Waq’: An Introductory Account of a Later Muslim Philological Science”, *Arabica* 34/3 (1987): 339-356; Bernard G. Weiss, “A Theory of the Parts of Speech in Arabic (Noun, Verb and Particle): A Study in ‘Ilm al-waq’”, *Arabica* 23/1 (1976): 23-36; Bernard G. Weiss, “Subject and Predicate in the Thinking of the Arabic Philologists”, *Journal of the American Oriental Society* 105/4 (1985): 605-622. Bu nispeten yeni olan ilim aşığı yukarı Kutbüddin er-Râzî döneminde derlenmiştir. Esasen Kutbüddin er-Râzî'nin çağdaşı olan Adudüddin el-İcî'nin (ö. 1355) çalışmasıyla derlenmiştir. Özellikle de kısa *er-Risâletü'l-vaz'iyyetü'l-Adüdiyye*'si Muhammed b. Ahmed ed-Desûki'nin şerhi *Hâşiyetü'd-Desûki ale'l-vaz'iyye* içerisinde basılmıştır. *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'iyye* (Lübnan: Dâru Nûri's-Sabâh, 2012), 11-13.

28 Krş. İbn Sînâ, *el-İbâre*, 37-40.

[İbn Sinâ'nın] Arap dili hakkında aktardığı şeyde bir sorun vardır. Çünkü "o", "o iki-si", "onlar" lafızları (*hüve, hiye, hümâ, hüm, hünne*) sadece kendilerinden önce bir şey zikredildiğinde kullanılan zamirlerdir. Bu zamirlerin hükmi nispet dışında bir nispete delaletleri yoktur. Sadece kendilerinden önce geçen bir şeye raci olan şeye delalet eder. Dolayısıyla "Zeydun hüve hayyun (*Zeyd, o hayat sahibidir*)" sözündeki *hüvenin* delalet ettiği şey sadece *Zeyd*'dir. Bu durumda *hüve* nasıl râbıta olabilir? (II 20.5-8)

Rabıta ne olursa olsun hem nispete hem de hükme delalet etmesi gerekir. Ancak zamirler bunu yapamaz. Yine aynı sebepten ötürü, belirsiz bir özneye delalet etmesine rağmen vücûdî fiiller de bunu yapamazlar, yani doymamışlardır. Aynı nedenle, nispete delalet etse de hükme delalet etmeyen vücûdî fiillere kıyas edilerek isim cümleleri Kutbüddin er-Râzî için artık bir problem olmaktan çıkar. Hatta isim cümleleri bunlardan daha da tamamlanmamış halindedir. Çünkü isim cümlelerinde nispet *hareke*yle ifade edilmiştir. Kutbüddin er-Râzî'nin tartıştığı şekliyle:

Eğer sen "bununla kastedilen ayırım ve imâd zamirleridir (*el-fasl ve'l-imâd*)" dersin, şöyle cevap veririz: İbn Sinâ'nın bu konuda verdiği örnek, ayırım zamirinin kullanılması gereken yerlerden biri değildir. [...] Çünkü ayırım zamiri [nahivciler açısından da] hükmi nispete delalet etmez. Bilakis sıfat ile yüklem arasındaki farka delalet eder.

Vücûdî fiillere gelince bunlar, muzâri gaip fiillerde açıkladığı üzere, her ne kadar nispete delalet etse de hükme delalet etmez. Çünkü eğer hükme delalet etseydi doğruluğa veya yanlışlığa muhtemil olurdu. Ancak durum böyle değildir. Ayrıca burada [vücûdî fiilleri] rabıta olarak almak, İbn Sinâ'nın [vücûdî fiilleri] edatlardan farklı (*bi-izâ*) olarak ele aldığı ifadelerle çelişir. [Yani İbn Sinâ hem edatların hem de vücûdî fiillerin anlam olarak eksik olduğunu ancak vücûdî fiillerin normal fiiller için icra ettiği işlevi, edatların isimler için icra ettiğini söylemişti.] (I 126.2 vd.)²⁹

Böylece açığa çıktı ki [İbn Sinâ'nın] Arap dilinde rabıta saydığı şey aslında rabıta değildir. Bilakis onlara göre [nahivciler?] rabıta, ref' hareketi vb. gibi diğer irap hareketleridir. Zira ref' hareketi fail olmaya delalet eder (*ma'ne'l-fâiliyye*) ki [nahivcilere göre] *isnat* denen şey de budur. Bu sebeple irap alan (*mu'râb*) [lafızlardan] oluşan bir birleşim varsa önerme üç parçalıdır. Mesela "Zeyd ayaktadır (*Zeydun kâimun*)" sözümüz gibi. Eğer irap almayan (*mine'l-mübniyyât*) [lafızlardan] oluşan bir birleşimse önerme iki parçalıdır. Mesela "Bu Sibeveyh'tir (*hâzâ Sibeveyhi*)" sözümüz gibi. Bu yüzden şöyle demişlerdir: [ikinci örnekte] her iki lafız da nefisteki rabıtanın gizlenmesine tenbihen, merfu isim mahallindedir. (II 20.12-21.7)

Bunların tamamı yenidir. Yeni olan bir diğer şey ise Kutbüddin er-Râzî'nin *secundum adiacens* önermeleri (Aristoteles'in vücûdî önermeler olarak gördüğü ve Arap geleneğinin açıkça gösterilmiş bir rabıtası olmayan önermeler olarak anladığı)

29 Krş. İbn Sinâ, *el-İbâre*, 28-29.

ğđ önermeler) görece daha nadir olan gramatik düzensizliklere indirgemesidir. Bu düzensizliğe örnek olarak, ifadede ne nispete ne de hükme delalet eden bir lafız bulunmamasına rağmen, bazı isimlerin mebni olmasının, bir nispeti ve hkm bulunan tam bir cümle oluşturması gösterilebilir. Kutbüddin er-Rz, İbn Sn doktrininin kopmasının ve kendisinden hemen önceki seleflerine muhalefet etmesinin, kendisiyle görüşlerinin aslında tutarlı olduğunu gösterebileceği, kendi görüşlerinin kısa bir takdimini gerektirdiğini hissetmiş olmalıdır. İki yazmaya (Dnişgh-ı Arabistn 7980 ve Kitbhne-i Mill 5-000242 yazmaları) daldıktan sonra Kutbüddin er-Rz'nin bu problemlerle bir süre mücadele ettiğini görüyoruz. Müellif tarafından sonradan yapılan ekte kendi revize edilmiş görüşünü şu şekilde takdim eder:

Bil ki bu meselede değinmemiz gereken kafa karıştırıcı bir nokta (*habt*) vardır. Deriz ki: Önerme, içerisinde üç mana barındırıyorsa, konu anlamı, yüklem anlamı ve hüküm anlamı, bu durumda ibare bu üç anlama delalet edilmediği müddetçe tamamlanamaz. Böyle olunca da önerme  parçalı olur. Yalnızca iki manaya delalet edildiğinde ise önerme iki parçalı olur. şayet yüklem bir fiil ya da türemiş bir isimse, yüklemin ve hkm nispetin anlamı bir tek lafızla ifade edilir. Yüklem [anlamının nasıl böyle ifade edileceği] açıktır. Hkm nispet [anlamı da bu şekilde ifade edilmiş olur] çünkü –elfz bahsinde de açıklandığı üzere– fiil, eylemin belirli bir konuya nispeti için vaz edilmiştir. Eğer bu konu açıkça söylenmişse [fiil] bu nispeti kesinlikle içerir. Böylece fiil, belirli bir yüklemin konuya nispetine delalet etmesi açısından rabita, bir eyleme delalet etmesi açısından ise yüklemdir. Bu durumda önerme  parçalı olur. Zira  parçalı önerme demek içerisinde hkm nispete delalet bulunan önerme demektir. Hatta muhatap ve mtekelim sgasındaki fiiller de eğer bu üç manaya delalet ediyorsa  parçalı önermedir. Buna göre sadece hkm nispete delalet eden lafızların rabita olduğu, aksi takdirde vcd fiillerin rabita olamayacağı ileri sürülemez. Çünkü vcd fiiller nispete delalet ettiği gibi bu nispetin zamanına da delalet eder.

Vcd fiiller ile hakiki fiiller arasındaki fark –her ne kadar bu ikisi belirli bir yüklemin belirli bir konuya nispeti için tayin edilmiş olma hususunda müşterek olsa da– hakiki fiiller tek başına bir yükleme delalet ederken vcd fiillerin böyle olmamasıdır. Çünkü vcd fiiller [tek başına] belirli bir konuya da belirli bir yükleme de delalet etmez.

Nasıl ki hakiki fiil, konusu açıkça belirtildiğinde hkm nispete delalet ediyorsa, aynı şekilde vcd fiiller de konu ve yükleme açıkça belirtildiğinde hkm nispete delalet eder. Bu durumda **şeyh'in [İbn Sn] vehmettiği gibi** yüklemin konuya nispeti için bir zamir takdir etmeye gerek kalmaz. Benzer şekilde hakiki fiillerde de konu yüklemden sonra geliyorsa bir zamir takdir etmeye gerek kalmaz. Çünkü sadece konunun zikredilmesiyle hkm nispet anlaşılır. Böylece önermenin bütün anlamları gerçekleşmiş olur. [...] önermenin anlamının ifade edilmesinde “Zeyd kalktı (*Kme Zeydun/got up Zeyd*)” ile “kalktı Zeyd (*Zeydun kme/Zeyd got up*)” arasında bir fark yoktur.³⁰

30 Bunun İngilizcede ifade edilmesi imknsızdır: İngilizcenin aksine Arapçada fiil cümlesinin ifade edilmesinin doğal yolu cümlenin fiille başlamasıdır. Arapçada bir cümle isimle başlıyorsa sonraki

Yüklem câmid (türemiş olmayan) bir isim ise ve şayet önermede ref' harekesi bulunuyorsa bu önerme üç parçalıdır. Çünkü [ref' harekesi] *isnâda* delalet eder ve bu da hükmî nispettir. Eğer önermede ref' harekesi bulunmuyorsa bu önermede herhangi bir şekilde nispete delalet yoktur ve önerme iki parçalıdır.

Tekrar tekrar inceleme sonucunda özetlenen şey budur. Üzerine imal-i fikir et ve düşün! (II 26.6-27.128; krş. aynı yerdeki not)

Bu pasaj birçok nedenden dolayı dikkat çekicidir. İlk paragrafta Kutbüddin er-Râzî şu tuhaf pozisyonunu sağlamlaştıır: Önermeler aslında sadece "hâzâ Sibeveyhi" gibi gramatik düzensizliklerden kaynaklanan nadir durumlarda iki parçalı ya da *secundum adiacenstir*. Bunun Aristoteles'in yapmaya çalıştığı ayrımla hiçbir alakası olmayabilir. Ancak Kutbüddin er-Râzî'nin geleneksel pozisyonu tashih etmesi onun şu derinlikli algıya sahip olduğunu gösteriyor: Her ne kadar Yunancanın tuhafıklarına dayanıyor ve Arapçada pek bir anlam ifade etmiyor olsa da, İbn Sînâ da dâhil Arap geleneği, Aristotelesçi ve evrensel olarak geçerli olduğu düşünülen bazı prensiplere sahiptir. Bu revize edilmiş *secundum/tertium adiacens* ayrımı, Kutbüddin er-Râzî'nin anlamsal mülahazalarının ve –aşağıda ifade edileceği şekilde– İbn Sînâ'nın *hüve* râbitasını kullanmasının eleştirisinin bir neticesi olarak görülebilir.

Gaip formunda çekimlenmiş fiilin anlamsal analizinden hareketle Kutbüddin er-Râzî, isim cümleleri de dâhil bütün yüklem için birleşik bir doymamışlık kavramı geliştirir. Kutbüddin er-Râzî, bütün mümkün yüklem (hakiki fiiller, vücûdî fiiller ve türemiş isimlerin –isim cümlelerinde bile) hem tek başına hem de müfret lafızlar vasıtasıyla doymamışlığına dair bir delalet barındırdığını iddia etmiştir. Kutbüddin er-Râzî bunu müfret lafızların sadece anlamsal değil, söz-dizimsel değere de sahip olduğuna dair sezgisine ve atomik önermelerde dört ayrı tasavvurî parça olduğu görüşüne dayanarak iddia etmiştir. Fiillerin doymamışlığına –ya da Kutbüddin er-Râzî'nin ifadeleri ile: belirsiz bir özneye nispetine– harfleriyle delalet edilir. İsimlerin doymamışlığına ise harekeyle delalet edilir. Dolayısıyla, İbn Sînâ'nın düşündüğünün aksine, atomik önermenin tamamlanması için *hüve* eklemeye ihtiyaç yoktur. Bu sayede teörinin daha ekonomik hale gelmesinin yanı sıra,

ifadenin isimle devam etmesidir. Anadili İngilizce olanlar için "got up Zeyd" ifadesinin gramatik anlamda ne kadar rahatsız edici ise, [anadili Arapça olanlar için] "Zeydun kâme" ifadesi o kadar rahatsız edicidir. Kutbüddin er-Râzî'nin dayanak noktası Arap dilinin gramatik kurallarının kendine has olmasıdır. Zira hiç kimse fiil cümlesi için *hüve* gibi yapay bir rabıta kullanmayı ileri sürmezdi –"kâme Zeyd" gayetle doğru iken "kâme hüve Zeydun" son derece saçmadır. Şimdi Kutbüddin er-Râzî haklı olarak herhangi bir oranda veya herhangi bir şekilde bir farklılık olmaması gerektiğinin altını çizmektedir: İki cümlelerin mantıksal söz-dizimi [isim ve fiil cümlesi] arasında yapay bir rabitanın ortaya çıkarabileceği herhangi bir farklılık yoktur.

Aristoteles'in Yunancasının Arapçaya tercümesinden geriye kalan dilsel yapaylık da ortadan kalkmış olur. Kutbüddin er-Râzî'ye göre kısaca Arap dili içerisinde *hüveyi* râbîta olarak nitelendirecek bir anlamsal sezgi yoktu.

Kutbüddin er-Râzî'nin sonraki eklemelerinde kaleme aldığını düşündüğüm kritik nokta şudur: Daha önce gördüğümüz üzere nispetle aynı lafız tarafından delalet edilen hüküm, doymamış bir yüklem, bir konuyla doymuş hale getirildiğinde ifade edilmiş olur. Bir diğer deyişle, bir önerme argüman boşluğundaki değişkenlere bir değer atandığında bir hüküm ifade eder. Burada dikkat çeken nokta, Kutbüddin er-Râzî'nin, modern terminolojide bir boşluklu ve iki boşluklu yüklemler arasındaki ayrım olarak adlandırılabilir düşüncüyü şekillendirmiş olmasıdır. Râzî bu düşüncüyü, tam bir anlama tek başına delalet etmediği için vücûdî fiillerin, müfret lafızların farklı bir kategorisi olduğu iddiasına dayandırmıştır. Hakiki fiiller tek bir boş argüman boşluğuna sahipken vücûdî fiiller çifte doymamıştır: iki argüman boşluğuna sahiptir. Bu argüman boşluklarını doldurmak yahut değişkenlere değer atamak, hükmi nispete delalet etmek sayılır: "Nasıl ki hakiki fiiller, konusunun açıkça belirtilmiş olması durumunda hükmi nispet ifade ediyorsa, vücûdî fiiller de konusu ve yüklemi açıkça belirtilmiş olduğunda hükmi nispet ifade eder." Aynı türemiş isimlere de uygulanır. İsim cümlelerinde câmid isimler dahi aynı işlevi görür: Eğer argüman boşluğu harekeyle doldurulmuşsa hükmi nispet açıkça ifade edilir.

Hükmi nispete delalet etmek için gerek duyulan râbîta, Kutbüddin er-Râzî'ye göre argüman boşluğu dolu olduğunda yüklem anlamsal içeriğine dahil olan söz-dizimsel özelliklerinden ibarettir. Buradan hareketle, ona göre önermelerde tuhaf ve yapay üçüncü bir unsur olarak *hüve* lafzına neden ihtiyaç duyulmadığı netleşmiş olur. Ancak bu durumda atomik önermeleri, râbîta olarak bir müfret lafzın kullanılıp kullanılmadığına veya ne tür bir müfret lafız kullanıldığına bağlı olarak iki parçalı ya da üç parçalı diye ayırmak pek bir anlam ifade etmeyecektir. Çünkü iki müfret lafızdan oluşan önermelerin çoğu, atomik önermenin anlamının tamamlanması için ihtiyaç duyulan üç (veya nispet ve hüküm ayırt edildiğinde dört) anlama delalet etmektedir. Geriye sadece, anlamsal olarak tahlil edildiğinde gramatik düzensizlikten ötürü bu üç mananın saptanamayacağı belirli önermeler olduğunu söylemek kalır. Ancak bu, mantıkçıların değil, dilcilerin halletmesi gereken bir meseledir.

V. Sonuç

Levâmiu'l-esrâr'da Kutbüddin er-Râzî, seleflerinden hem daha ekonomik hem de daha tutarlı tuhaf bir atomik önerme teorisi ileri sürer. Kutbüddin er-Râzî'nin çok saygı duyduğu İbn Sînâ da dahil selefleri, üç parçalı (konu, yüklem ve nispet) atomik önerme kurgusuna sahiplerdi. Bu kurguda atomik önermeye, ne tür bir müfret lafzın yüklem olduğuna bağlı olarak yüklem ile konu arasındaki nispeti dil seviyesinde temsil etmesi için *hüve* müfret lafzı rabıta olarak eklenmiş olabilir. *Hüvenin* eklenmesi hem tuhaf bir yapay mantıksal dil kullanımı hem de kullanılan rabitanın türüne bağlı olarak iki parçalı ve üç parçalı önermenin arasının ayrılması için yapılmış bir işlemdir. Ancak bu ayrım, her ne kadar Aristoteles'in *Peri Hermeneias*'ında yer alan *secundum ve tertium adiacens* önerme ayrımını yansıtmaması için kullanılsa da hem tamamen Aristotelesçi olmayan hem de Arap mantık teorisinde pek kullanılmayan bir ayrımdı. Kutbüddin er-Râzî, iki şeyi hissetmiş olmalı: İlk olarak rabıta kullanımına karşı var olan geleneksel önyargıları hissetmiş olmalı; ki bu ön yargılara, mantıksal kalıpları temsil açısından Arapçadan daha üstün bir dil gibi görülerek Aristoteles'in Yunancasına karşı ilk dönemde sergilenen saygı dolu tutum sebep olmuştur. İkinci olarak ise atomik önerme teorisini açıkça tutarsız hale getirmese de gereksiz yere hantallaştıran çarpık iki parçalı-üç parçalı ayrımının Arapça için kullanışsız olduğunu hissetmiş olmalıdır.

Kutbüddin er-Râzî, "itinalı mütalaalar"dan sonra kendi revize edilmiş görüşlerini takdim eder. Bu görüşlerini, şerhinin ilk bölümünde yer alan anlamsal değerlendirmelere ve garip bir şekilde atomik önermeleri dört parçaya ayırmasına dayandırır. Sonuçta ortaya çıkan şey, atomik önermelerin kavramsal olarak dört ayrı parçaya (geleneksel üç parça artı hüküm) bölüldüğü ve rabıta gücünün, kelimeleri yahut kavramları birleştirilmiş bir doymamışlık kavramı vasıtasıyla doğruluk değeri taşıyacak şekilde bir cümlede bir araya getirdiği açıklamasıdır. Bu açıklamaya göre, bütün yüklemeler tek başına düşünüldüğünde tabiatı itibariyle doymamıştır. Çünkü bu yüklemeler, değişik şekillerde ancak tek başına ve rabıtaya delalet eden herhangi bir ifadeye ihtiyaç duymadan belirsiz bir konuya nispete delalet eder. Bütün yüklemeler doymuş hale geldiklerinde ayrıca hükmî nispete delalet ederler. Bir yüklem doymuş hale gelmesi ise, konu hakiki bir fiil veya harekelenmiş bir isim için açıkça belirtildiğinde yahut bir konu ve yüklem vücûdî bir fiil için açıkça belirtildiğinde gerçekleşir.

Bu tuhaf açıklama birçok nedenden ötürü önemlidir. İlk olarak, bu açıklama Kutbüddin er-Râzî'nin, İbn Sînâ'ya ne kadar saygı duyarsa duysun, Üstad'ın görüşlerini eleştirmek ve bölüm bölüm ele aldığı şerhlerle eski sorunlara yeni çözümler

üretmek için onun yönteminin dışına çıkmaya hazır olduğunu gösterir. İkinci olarak, bu açıklamalar anlam ve yüklemlemenin (*haml*) Kutbüddin er-Râzî'nin üzerine çokça kafa patlattığı bir mesele olduğunu gösterir ve yapılacak olan araştırmaların şunları konu edinmesi gerektiğini düşündürür: Kutbüddin er-Râzî'nin bu açıklamasının, erken dönemde *Risâletü'l-ma'mûle fi't-tasavvur ve't-tasdik*'inden geç dönemde Tûsî'nin *İşârât* şerhine yazdığı haşiyeye kadar, diğer metinleriyle olan ilişkisinin tespiti; yine bu tuhaf açıklamanın onun mantık metinlerinin tarihçesinin algılanmasındaki etkinin tespiti. Bütün bunlar, Kutbüddin er-Râzî'nin katkılarının VIII/XIV. yüzyıldaki anlam ve yüklemlemeye karşı büyük oranda artan ilgiyle ne kadar ilişkili olduğu üzerinden ispatlanmalıdır.³¹ Üçüncü olarak bu atomik önerme teorisini revizyon girişimi, bir Arapça mantık teorisi kurmaya doğru atılmış kritik bir adım olarak görülmelidir. Bu Arapça mantık teorisi, temelde tercüme edilmiş Aritotelesçi mantığın alınıp tadilattan geçirilmesine değil, tabii Arap dilinin araştırılmasından mantıksal kalıplar hakkındaki iddialara kadar uzanan bir araştırmaya dayanır. Dördüncü neden ise, üçüncüyle bağlantılı olarak, Kutbüddin er-Râzî'nin *Levâmiu'l-esrâr*'daki atomik önerme anlayışı bize, her ne kadar dili mantık kaidelerini şekillendirmek için analiz etseler de mantıkçıların bir noktaya kadar, analiz ettikleri bu dille sınırlandıklarını hatırlatır.

Kutbüddin er-Râzî'nin atomik önermeleri tahlil anlayışını tasvir etmek için kasıtlı olarak Fregeci terminolojiyi kullandım. Çünkü bence Kutbüddin er-Râzî'nin yüklemelerin birleştirilmiş doymamışlık kavramı ve önermenin içeriğinin hükmünden ayrılması gibi görüşleri Frege'nin doymamışlık ve hüküm çizgisi (*judgement stroke*) kavramlarına yakındır. Arap dili ve Frege'nin matematiksel dili arasında, her ikisinin de rabıta kullanmaması açısından bir paralellik söz konusudur. Bu paralellik, kavramlar arasındaki benzerliğin en azından bir kısmını açıklamaktadır. Bu hiçbir şekilde Kutbüddin er-Râzî'nin bir proto-Frege olduğu anlamına gelmez. Bilakis Frege'den olabildiğince farklıdır. Frege'ye göre bizim doğal dile dair sezgilerimiz, bizi mantıksal formlar hakkında yanıltmaktadır. Hâlbuki Kutbüddin er-Râzî'nin akıl yürütmesi tam tersi yönde gibi durmaktadır. Zira Kutbüddin er-Râzî, bizim cümlelerimizin parçalarının hem tek başına hem de birlikte, bir anlam ifade edebilme şekillerine dayanarak Arapçanın mükemmel bir düzene sahip olduğu sonucuna varır. Râzî, hiçbir zaman nispetin (ve hükmî nispetin) mantıksal tahlil

31 Mantıkta dil ve anlam sorularına olan ilginin filizlenmesi ve kıyasın döndürülme kuralları vb. gibi teknik detaylarının terk edilmesi, felsefi sorulara olan ilginin kelâm ve diğer disiplinlerde artması ile paraleldir. Bu bilgiler için bkz. El-Rouayheb, *The Development*, 75-80.

için vazgeçilmez olduğu ve –tıpkı konu ve yüklem manası gibi– nispete de doğal dildeki bir işaretle yahut başka bir şeyle delalet edilmesi gerektiği fikrinden vazgeçmemiştir. Kutbüddin er-Râzî'nin terk ettiği tek fikir, bu işaretin müfret lafız olması zorunluluğudur. Çünkü bu işaretler yüklem olan lafzın manasının bir parçası da olabilir. Ve bu fikir, Frege'nin söylediklerinden tamamen farklı değildir.³²

Kaynakça

- Al-Rahim, Ahmed H. *The Creation of Philosophical Tradition: Biography and the Reception of Avicenna's Philosophy from the Eleventh to the Fourteenth Century A.D.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018.
- Aristotle, *Analytica Priora et Posteriora*, ed. W. D. Ross. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1964.
- _____, *De Interpretatione = Peri Hemêneias*, ed. Hermann Weidemann, Berlin; Boston: De Gruyter, 2014.
- Chatti, Saloua, "Syncategoremata in Arabic Logic, Al-Fârâbî and Avicenna", *History and Philosophy of Logic* 35/2 (2014): 1-31.
- Davidson, Donald, *Truth and Predication*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005.
- Desüki, Muhammed b. Ahmed. *Hâşiyetü'd-Desüki ale'l-Vad'îyye: Şerhu'r-Risâleti'l-vad'îyye*, Lübnan: Dâru Nûri's-sabâh, 2012.
- El-Rouayheb, Khaled, "Arabic Logic after Avicenna", *The Cambridge Companion to Medieval Logic*, ed. Catarina Dutilh Novaes ve Stephen Read, 67-93, Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- _____, "Dashtaki (d.1498) and Dawâni (d.1502) on the Analysis of Existential Propositions", *Oriens* 47/3-4 (2019): 1-24.
- _____, *The Development of Arabic Logic (1200-1800)*, Basel: Schwabe Verlag, 2019.
- _____, "Does a Proposition Have Three Parts or Four? A Debate in Later Arabic Logic", *Oriens* 44/3-4 (2016): 301-31.
- _____, "Post-Avicennan Logicians on the Subject Matter of Logic: Some Thirteenth- and Fourteenth-Century Discussions", *Arabic Sciences and Philosophy* 22/1 (2012): 69-90.
- Elamrani-Jamal, Abdelali, *Logique Aristotélicienne et Grammaire Arabe: Étude et Documents*, Paris: J. Vrin, 1983.
- _____, "Verbe, Copule, Nom Dérivé (*Fi'l, Kalima, Ism Muštaqq*) dans les Commentaires Arabes du *Peri Hermeneias* d'Aristote (avec un texte inédit d'Ibn Ruşd)", *Studies in the History of Arabic Grammar II*, ed. Kees Versteegh ve Michael G. Carter, 151-64, Amsterdam & Philadelphia: J. Benjamins Publishing Company, 1990.
- Frege, Gottlob, *Begriffsschrift, Eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*, Halle a. d. Saale: L. Nebert, 1879.
- _____, "Über Begriff und Gegenstand", *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie* 16/2 (1892): 192-205.
- Gaskin, Richard, *The Unity of the Proposition*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2008.

32 Ve son olarak, $F(a)$ ifadesindeki parantezler '(') Râzîci bir nispete delalet etmez mi? "Bunu *Fa* şeklinde de yazabiliriz" denilmemelidir. Çünkü bu uzlaşıdan ibarettir ve en azından yeni bir uzlaşma meydana gelmedikçe *fa* şeklinde de yazılamaz.

- Hasnawi, Ahmad ve Wilfrid Hodges, "Arabic Logic up to Avicenna", *The Cambridge Companion to Medieval Logic*, ed. Catarina Dutilh Novaes ve Stephen Read, 45-66, Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- İbn Sînâ, Ebu Ali el-Hüseyn, *el-İbâre min Mantıki Kitâbi'ş-Şifâ*, Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1970.
- Kalbarczyk, Alexander, *Predication and Ontology: Studies and Texts on Avicennian and Post-Avicennian Readings of Aristotle's Categories*. Berlin & Boston: De Gruyter, 2018.
- Hüncü, Efdalüddin, *Keşfü'l-esrâr an gavâmizi'l-efkâr*, ed. Khaled El-Rouayheb, Tahran & Berlin: Müessesesi-i Pizhûhişi-i Hikmet ve Felsefe-i İrân & Müessesesi-i Mütalaât-i İslâmî-i Dânişgâh-i Âzâd-i Birlin, 2010.
- Lameer, Joep, "Ghayr al-malûm yamtani' al-ḥukm 'alayhi", *Oriens* 42/3-4 (2014): 397-453.
- Menn, Stephen, "Al-Fârâbi's *Kitâb al-ḥurûf* and His Analysis of the Senses of Being", *Arabic Sciences and Philosophy* 18/1 (2008): 59-97.
- Nuchelmans, Gabriël. *Late-Scholastic and Humanist Theories of the Proposition*, Amsterdam & New York: North-Holland Publishing Company, 1980.
- . *Secundum/Tertium Adiacens: Vicissitudes of a Logical Distinction*, Amsterdam & New York: North-Holland Publishing Company, 1992.
- . *Theories of the Proposition. Ancient and Medieval Conceptions of the Bearers of Truth and Falsity*, Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1973.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Mantıku'l-Mulahhas*. Tahran: Dânişgâh-i İmâm Sâdk, 1381 [2002/03].
- Russell, Bertrand, *A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz*, 3rd ed. Wolfeboro, N.H.: Longwood Press, 1989.
- Shehadi, Fadlou, *Metaphysics in Islamic Philosophy*, Delmar, N.Y.: Caravan Books, 1982.
- Tahtâni, Kutbüddin er-Râzî, *Levâmiu'l-esrâr fî Şerhi Metâlii'l-envâr*. Ed. Ebu'l-Kâsim er-Rahmâni. 3 cilt. Tahran: Müessesesi-i Pizhûhişi-i Hikmet ve Felsefe-i İrân, 2014.
- . *Levâmiu'l-esrâr fî Şerhi Metâlii'l-envâr*. Ed. Ali Asker Caferî el-Velenî. Tahran: Dânişgâh-i Tahrân, 2014.
- Türker, Sadık, "The Arabico-Islamic Background of al-Fârâbi's Logic", *History and Philosophy of Logic* 28/3 (2007): 183-255.
- Weiss, Bernard G. "Language in Orthodox Muslim Thought: A Study of 'waḍ' al-luḡa' and Its Development", doktora tezi, Princeton University, 1966.
- . "Subject and Predicate in the Thinking of the Arabic Philologists", *Journal of the American Oriental Society* 105/4 (1985): 605-622.
- . "A Theory of the Parts of Speech in Arabic (Noun, Verb and Particle): A Study in 'ilm al-waḍ'", *Arabica* 23/1 (1976): 23-36.
- . "'Ilm al-waḍ': An Introductory Account of a Later Muslim Philological Science", *Arabica* 34/3 (1987): 339-356.
- Whitaker, C. W. A. *Aristotle's De Interpretatione: Contradiction and Dialectic*, Oxford; New York: Oxford University Press, 1996.
- Wisnovsky, Robert, "The Nature and Scope of Arabic Philosophical Commentary in Post-Classical (Ca. 1100-1900) Islamic Intellectual History: Some Preliminary Observations", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 83 (2004): 149-191.
- Zimmermann, Fritz W. *Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione*, Londra: Published for the British Academy by Oxford University Press, 1981.